

Ginhawa, Hanapbuhay, Himagsikan: Tungo sa Isang Pilipinong Pagdadalumat ng Katarungang Panlipunan/ Katuwirang Bayan

Mark Joseph P. SANTOS

Centro Escolar University-Manila

mpsantos@ceu.edu.ph

<https://orcid.org/0000-0003-0729-5895>

ABSTRAK

Tumutuntong sa mga etnolohikal na mga pag-aaral ukol sa mga dalumat ng ginhawa, hanapbuhay at himagsikan, layunin ng papel na ito na magsagawa ng eksplorasyon sa posibilidad ng isang Pilipinong pagdadalumat ng katarungang panlipunan na labas sa nakasanayang Marxistang konseptuwalisasyon. Paninindigan ng sanaysay na bagaman maunlad ang teoretisasyon ng Marxismo sa katarungang panlipunan, ito ay isa lamang sa napakarami pang bersyon ng posibleng teoretisasyon. Yamang walang konseptong posibleng umiral sa kamalayan nang hindi kinakatawan ng wika at kalinangan, ang kontekstuwalisasyon o kritikal na pag-aangkin ng anumang dalumat o pagdadalumat ay esensyal. Sa diwa ng Pilipinisasyon, nagtatangkang mag-ambag ang pag-aaral sa posisyon na bawat kalinangan ay may sari-sariling lohika sa paglutas sa mga sarili nitong suliranin. Iminumungkahi ang katuwirang bayan bilang dinamikong salin ng social justice na kadalasang isinasalin bilang katarungang panlipunan. Ang katuwirang bayan, na nasasalalay sa talastasang bayan, ay nakatuon sa pagbibigay ng ginhawa sa bayan: hanapbuhay bilang kontemporaryong pangangayaw para sa pagpapanatili ng ginhawa ng bayan at himagsikan bilang pagpapadama ng bagsik ng bayan tuwing may bantang pang-aagaw sa kaginhawaan nito.

Mga Susing Termino: Ginhawa, Hanapbuhay, Himagsikan, Katarungang Panlipunan, Katuwirang Bayan, Pilipinisasyon

Panimula

Buan ng Agosto 2019 nang sumiklab ang isyu ng militarisasyon sa Politeknikong Unibersidad ng Pilipinas (PUP). Maraming mga progresibong organisasyon ang nanawagan laban sa bantang panghihimasok ng kapulisan sa pamantasang pinagsususpetsahan ng pamahalaan, sa ilalim ng pamunuan ng Pangulong Rodrigo Duterte, bilang palabinhian ng mga komunista. Ang mandatoryong *drug test* na nais ipataw sa ilang mag-aaral at kaguruan ng PUP ay nakita ng marami bilang instrumento lamang upang mabigyang katarungan ang presensya ng Philippine National Police (PNP) sa loob ng pamantasan. Ipinahayag ng mga mag-aaral na ang mistulang pagyuko ng administrasyon ng pamantasan sa mga hiling ng pamahalaan ay pagtataksil sa alaala ni Nemesio Prudente, isa sa mga (kung hindi man ang pinaka) monumental na nagdaang pangulo ng PUP, na lumaban sa Diktaduryang Marcos. Si Prudente rin ang responsable sa pagkakapasa ng “1989 Prudente-Ramos Accord” na ipinagbabawal ang presensya ng kapulisan sa loob ng pamantasan, upang hindi na maulit pa ang mapait na karanasan ng mga mag-aaral noong panahon ng Batas Militar. Kaya naman hindi nakapagtataksil ng marami bilang kabalintunaan na sa Bulwagang Nemesio Prudente pa mismo ng pamantasan ginanap ang mandatoryong *drug test*. Sa gitna ng umiiral na mga talakayan sa loob ng pamantasan, isa ang may-

akda sa mga kumondena sa banta ng militarisasyon. Subalit isang propesor ng sosyolohiya sa parehong pamantasan ang tumugon sa may-akda at kumuwestiyon sa pagiging lehitimo ng kanyang panawagan para sa katarungang panlipunan, dahil hindi naman ito umano isang Marxistang aktibista.

Ang ganitong pahayag ay sintomas ng isang popular na pananaw na anumang diskurso ng katarungang panlipunan ay nasasayapak sa isang Marxistang (o mala-Marxistang) balangkas. Sa likod nito ay ang haka na ang katarungang panlipunan ay isang likas at eksklusibong Marxistang adyenda. Bilang tugon sa pananaw na ito, layunin ng sanaysay na magsagawa ng isang eksplorasyon sa posibilidad ng isang alternatibong pagdadalumat ng katarungang panlipunan sa Pilipinas na labas sa diskursong Marxismo. Ilalatag ang kontekstuwalisasyon ng katarungang panlipunan sa konteksto ng kalinangang Pilipino sa pamamagitan ng paghahabi sa mga Pilipinong dalumat ng hanapbuhay, ginhawa, at himagsikan sa isang teoretikal na kabuuan.

Kailangang salungguhitan sa simula pa lamang na hindi tuwirang pagsasantabi sa Marxistang pagdadalumat ng katarungang panlipunan ang layunin ng sanaysay na ito. Mayroong merito ang pahayag ni Romualdo Abulad na mahirap isagawa ang pamimilosopiya nang walang bahid ni Marx, lalo pa kung ang nais buuin ay isang pilosopiya ng lipunan.¹ Marapat lamang na kilalanin ang katotohanan na ang tradisyong Marxismo ang may pinakamaunlad na teoretisasyon ng katarungang panlipunan. Matagal nang nagsisilbing balon ang Marxismo na pinagsasalukan ng samu't saring mga progresibong kilusan sa iba't ibang panig ng daigdig.

Ang nais lamang maiambag sa talakayan ng kasalukuyang sanaysay ay ang argumentong ang Marxistang pagdadalumat ng katarungang panlipunan, bagaman ang pinakamaunlad, ay isa lamang sa napakaraming posibleng bersyon ng pagdadalumat nito. Tulad ng anumang ideya na hinubog ng kultura, posible ang teoretisasyon ng katarungang panlipunan sa konteksto ng iba't ibang kabuang pangkalinangan. Maaaring makabuo ng pagdadalumat ng katarungang panlipunan mula sa magkakaibang pananaw ng kalinangang Indiano, Tsino, Hapon, Hudyo, at marami pang iba. Bawat bersyon ng katarungang panlipunang hinuhubog ng bawat kalinangan ay tumutugon sa mga ispesipikong suliraning kinakaharap ng mga kalinangang ito. Kaya naman posible ang pag-iral ng isang Pilipinong pagdadalumat ng katarungang panlipunan na nag-uugat sa kalinangang Pilipino at tutugon sa pekulyar na kalagayan ng mga Pilipino mismo.

Ang Patuloy na Saysay ng Pilipinisasyon

Ang paghahanap ng isang Pilipinong bersyon ng pagdadalumat ng katarungang panlipunan ay nakasalalay sa katotohanang ang bawat konsepto ay kinokondisyon ng kalinangang nagluwal dito. Malaki ang kinalaman nito sa mahigpit na ugnayan ng kamalayan, wika, at kalinangan. Walang konsepto o

¹ Ipinahayag ni Romualdo Abulad sa sampaksaang ginanap sa Bulwagang Claro M. Recto, PUP Sta. Mesa noong ika-29 ng Nobyembre, 2018 bilang pagdiriwang sa Pandaigdigang Araw ng Pilosopiya. May temang "The State of Philosophy in the Philippines," inorganisa ito ng PUP Department of Philosophy and Humanities, Institute of Cultural and Language Studies, at Philosophical Association of the Philippines (PAP). Tinipon ng mga institusyong ito sa sampaksaang lima sa mga pangunahing pilosopo sa bansa na sina Abulad, Manuel Dy Jr., Florentino Timbreza, Amable Tuibeo at Alfredo Co. Matatagpuan ang bidyo ng sampaksaang ito, partikular na ang pahayag ni Abulad, sa <https://bit.ly/38746xZ>.

ideya ang kamalayan na abstraktong lumulutang at walang kinakapitang wika. Sa kabaliktaran, bawat konseptong posibleng maisip ng kamalayan ay kinakatawan ng wika. Ito ang dahilan kung bakit imposibleng mag-isip ang tao nang lagpas sa hangganan ng kanyang wika. Pinatunayan ng mapanghawang landas na teorya nina Edward Sapir at Lee Whorf na hindi lamang instrumento ng komunikasyon ang wika, bagkus ay tagapaghubog din ito ng ating kamalayan.² Wala tayong katumbas na salita para sa mga ideya na wala sa ating kamalayan. Halimbawa, ang kawalan ng mga orihinal na Pilipinong salin ng mga transliteradong salita tulad ng pribado, nyebe, komunikasyon, teolohiya at iba pa ay nagpapakita lamang na hindi umiiral ang mga konseptong ito sa kamalayan ng mga sinaunang Pilipino bago ang kanilang pakikipagdaupangpalad sa mga Kanluranin. Malaki ang kinalaman ng bokabularyo sa uri ng pag-iisip ng isang grupo ng mga tao. Kaya naman ang kapanganakan sa isang partikular na lipunang may sariling wika ay kapanganakan din sa isang buong mundo ng pagpapakahulugan sa reyalidad.

Sa kabilang banda, kung ang kamalayan ay hinuhubog ng wika, ang wika naman ay repleksyon at depositoryo ng kalinangan. Ayon nga kay Zeus Salazar:

Kung ang kultura ay ang kabuuan ng isip, damdamin, gawi, kaalaman at karanasan na nagtatakda ng maaangking kakanyahan ng isang kalipunan ng tao, ang wika ay hindi lamang daluyan kundi, higit pa rito, tagapagpahayag at impukan-kuhanan ng alinmang kultura. Walang kulturang hindi dala ng isang wika, na bilang saligan at kaluluwa, ay siyang bumubuo, humuhubog at nagbibigay-diwa sa kulturang ito.³

Ito ang dahilan kung bakit walang pangkat etniko o kabuuang kultural na walang sariling wika. Ang kultura naman ay bunga ng kolektibong karanasan ng isang grupo ng mga tao at salinlahi nito sa pagdaloy ng panahon. Magkakaiba ang wika ng bawat kabuuang kultural dahil magkakaiba rin ang kanilang karanasang pangkasaysayan. Walang dalawang wika na eksaktong magkatulad dahil walang dalawang kabuuang kultural na identikal ang karanasang pangkasaysayan. Ito rin ang makapagpapaliwanag sa reyalidad na imposible ang perpekasyon sa gawain ng pagsasalin ng mga konsepto mula sa isang wika tungo sa ibang wika. Mayroong kasabihan ang mga Italyano na “*traduttore traditore*” na ang salin sa Filipino ay “ang tagapagsalin ay taksil.” Tumutukoy ito sa di-maiiwasang dagdag-bawas sa kahulugan ng isang konseptong isinasalin patungo sa ibang wika. Isang popular na halimbawa rito ang napakaraming katumbas sa Filipino ng nag-iisang Ingles na salitang *rice*: binhi, palay, bigas, sinaing, kanin, am, sinangag, tutong, bahaw, lugaw, at suman.⁴ Isinasagawa ang tahasang panghihiram sa pamamagitan ng transliterasyon kapag wala talagang katumbas ang isang konsepto sa isang wika.

Samakatuwid, ang tambalang ito ng kamalayan-wika-kalinangan ay nagpapakita na bawat konsepto ay nakapaloob sa isang partikular na mundo ng

² Melba Padilla Maggay, “Towards Contextualization from Within: Some Tools and Culture Themes,” in *Doing Theology in the Philippines*, ed. John Suk (Mandaluyong: OMF Literature Inc. and Asian Theological Seminary, 2005), 42.

³ Zeus A. Salazar, “Ukol sa Wika at Kulturang Pilipino,” in *Mga Piling Diskurso sa Wika at Lipunan*, eds. Pamela C. Constantino and Monico M. Atienza (Quezon City: University of the Philippines Press, 1996), 19.

⁴ Jose M. de Mesa, “The ‘Ama Namin’ in the Doctrina Christiana of 1593: A Filipino Cultural-Theological Reading,” in *Doing Theology in the Philippines*, ed. John Suk (Mandaluyong: OMF Literature Inc. and Asian Theological Seminary, 2005), 157.

pagpapakahulugan. Taliwas ito sa napaglipasang paniniwala ng modernismo na lahat ng konsepto at ideolohiyang mula sa Euro-Amerika (e.g. Marxismo, Kristiyanismo, relihiyon, agham, atbp.) ay unibersal, kaya naman mailalapat sa lahat ng panig ng daigdig nang walang isinasagawang proseso ng indiheniasyon/kontekstuwalisasyon. Hindi ito postmodernong pahayag na itinatangi ang pag-iral ng lahat ng unibersal. Ngunit paggigiit ito na anumang pagtatangkang unawain ang alin mang unibersal na reyalidad ay laging kontekstuwal. Posible lamang ang unibersal na pag-unawa sa unibersal na reyalidad kung magagawa ng ating kamalayan na pumiglas mula sa pagkakagapos nito sa lahat ng porma ng wika at kalinangan.

Kung tutuusin, karamihan sa mga ipinagpapalagay nating unibersal ay kontekstuwalisado sa kalinangang Euro-Amerikano. Sa halip na tanggapin bilang unibersal ang lahat ng konseptong mula sa kalinangang Euro-Amerikano, dapat na magsagawa ng kontekstuwalisasyon o kritikal na pag-aangkin ang bawat kabuuang pangkalinangan sa iba't ibang panig ng daigdig. Ang ganitong kritikal na pag-aangkin lamang ang tulay upang makabuo ang sangkatauhan ng tunay na mga unibersal, sa pamamagitan ng kros-kultural na pag-aambag ng bawat kabuuang pangkalinangan. Matagal na itong panawagan sa iba't ibang disiplina sa Pilipinas mula nang mag-umpisa noong dekada sitenta ang kolektibong proyektong akademiko na tinatagurian sa kasalukuyan bilang "Pilipinisasyon."

Sa mga agham panlipunan, kadalasang ginagamit ng mga pantas ang terminong "*indigenization movements*" upang tumukoy sa mga intelektuwal na proyektong naglalayong isa-Pilipino ang mga paksa, teorya, metodolohiya, pananaw o wika ng mga akademikong disiplina. Subalit mayroong reserbasyon si Salazar sa terminong "*indigenization*" o "pagsasakatutubo." Aniya, isa itong reaktibong dalumat na nagkakaroon lamang ng bisa sa harap ng banyaga. Kung tutuusin, hindi tinatawag ng mga Pilipino ang kanilang mga sarili na "katutubo." Sa halip, ito ay bansag lamang na ibinibigay ng banyaga sa mga Pilipino upang makalikha ng paghihiwalay sa pagitan nilang dalawa, paghihiwalay na kadalasang nagtataglay ng konotasyon ng relasyong pangkapangyarihan: moderno at superyor ang kultura ng mga banyaga, samantalang primitibo at atrasado ang kalinangan ng mga tinatawag na katutubo. Ibig sabihin, sa ganang ito ay nagsisilbing ideolohikal na sandata ang bansag na "katutubo" na nakatutulong sa pagbibigay katuwiran sa imperyalismo. Ito ang dahilan kung bakit mas binibigyang-pabor ng ilan ang terminong Pilipinisasyon sa halip na *indigenization/pagsasakatutubo*.⁵

Isa sa mga naging pangunahing tagapagtaguyod ng Pilipinisasyon noong dekada sitenta si Virgilio Enriquez, na itinuturing na Ama ng Sikolohiyang Pilipino. Kapakipakinabang para sa talakayan ang pagsipi sa kanyang paliwanag ukol pagkukunwaring unibersal ng mga Kanluraning konsepto at teorya:

[K]ahit ang mga sikolohista sa ibang dako ng daigdig ay nagiging gising na sa katotohanang ang sikolohiyang karaniwang itinuturing na unibersal 'daw' ay batay sa sikolohiya ng mga industriyalisado o mauunlad na mga bansa. Sapagkat ang layunin ay maging isang unibersal na agham ang sikolohiya, ginagawan ng paraan na ang

⁵ Mary Jane Rodriguez-Tatel, "Pagbubunyi kay Zeus A. Salazar: Muhon ng Kilusang Pilipinisasyon sa Akademya: Pilipinolohiya, Sikolohiyang Pilipino, at Pilosopiyang Pilipino," in *Pantayong Pananaw: Pagyabong ng Talastasan*, eds. Navarro et al (Quezon City: Bagong Kasaysayan, 2015), 141.

prinsipyo, kaalaman, at teoryang batay sa pananaliksik sa mga mauunlad na bansa ay maging tiyak sa pamamagitan ng karagdagang pananaliksik sa iba't ibang dako ng daigdig. Kaya't ang paggamit ng maramihang kultura, maramihang wika, at maramihang metodo ay masasabing isang mahalagang pamamaraan o lapit dito sapagkat ang ginamit na paraan ay hindi iisa lamang at hindi iisang kultura at iisang wika ang pinagbabatayan . . . Sa ganitong kaparaanan, ang Sikolohiyang Pilipino ay magsisilbing daan tungo sa isang tunay na masaklaw at unibersal na sikolohiya.⁶

Kahawig din nito ang paninindigan ng Pilipinong teologo na si Jose de Mesa. Aniya, ang kinagisnan nating teolohiya na ipinagpapalagay nating unibersal ay hindi naman talaga unibersal kundi Greko-Romano.⁷ Sa halip na tanggapin na lamang ang pinalisado nang Kanluraning porma ng pagteteolohiya, nanawagan siya sa mga teologong Pilipino na kailangang magsagawa ng isang uri ng pagteteolohiya na nagmumula mismo sa kalinangang Pilipino. Ipinanukala niya ang “Mabathalang Pag-aaral” bilang taguri sa proyektong ito, na dinamikong salin ng Kanluraning “Teolohiya.”⁸ Tulad ni Enriquez, hindi pinabubulaanan ni de Mesa ang pag-iral ng isang unibersal na teolohiya. Pinupuna niya lamang ang Greko-Romanong uri ng teolohiya na nagbabalat-kayo bilang unibersal, at naninindigan na magiging tunay na unibersal lamang ang teolohiya kung mag-aambag sa pag-unawa nito ang iba't ibang komunidad ng mga Kristiyano na nagmumula sa samu't saring kabuuang pangkalinangan. Ganito rin ang panawagan ni Emmanuel de Leon para sa pagbubuo ng Pilosopiyang Filipino na makapag-aambag sa pandaigdigang pilosopiya nang ipahayag niya ang mga sumusunod na kritisismo:

Kulang marahil ang ating tiwala sa sarili na kaya nating makalikha ng pilosopiyang Filipino mula mismo sa sarili nating pangangailangan at hindi sa pamantayang tinitingala natin. Mistulang mahina ang ating loob sapagkat inuuna nating tingnan at ikompara ang ating mga sarili sa ginagawa ng ibang lahi. Hinding hindi tayo kikilalanin ng ibang lahi hangga't mahina ang ating loob at mistulang wala tayong maiaambag.⁹

Tulad ng mga ehemplong nabanggit sa itaas, alinsunod sa diwa ng Pilipinisasyon ang layunin ng sanaysay na ito na magsagawa ng kritikal na pag-aangkin ng konsepto ng katarungang panlipunan sa konteksto ng kalinangang Pilipino. Maaaring isagawa ang pag-aangkin ng katarungang panlipunan sa dalawang direksyon, alinsunod sa mga kategoryang “*indigenization from without*” at “*indigenization from within*” ni Enriquez.¹⁰ Ang *indigenization from without* ay tumutukoy sa proseso ng panghihiram ng mga banyagang paksa, pananaw, at pamamaraan upang ilapat sa Pilipinas. Sa kabaliktaran, ang *indigenization from within* naman ay tumutukoy sa pagpapalitaw ng mga paksa,

⁶ Virgilio G. Enriquez, “Sikolohiyang Pilipino: Perspektibo at Direksyon,” in *Mga Babasahin sa Agham Panlipunang Pilipino: Sikolohiyang Pilipino, Pilipinolohiya, at Pantayong Pananaw*, eds., Atoy M. Navarro and Flordeliza Lagbao-Bolante (Mandaluyong: C&E Publishing Inc., 2007), 12.

⁷ Jose de Mesa, *Why Theology is Never Far from Home* (Manila: De La Salle University Press, Inc., 2003), 55-58.

⁸ Jose M. de Mesa, “Mabathalang Pag-aaral: Isang Panukala sa Pagteteolohiya ng Filipino,” in *Jose M. de Mesa: A Theological Reader* (Manila: De La Salle University Publishing House, 2016), 288-300.

⁹ Emmanuel de Leon, *Mga Tomasino sa Pilosopiyang Filipino: Ang Intelektuwal na Pamana ng mga Pangunahing Tomasinong Pilosoper sa Kasaysayan ng Pamimilosopiyang Filipino* (Maynila: Komisyon sa Wikang Filipino, 2019), 191.

¹⁰ Virgilio G. Enriquez, *From Colonial to Liberation Psychology: The Philippine Experience* (Quezon City: University of the Philippines Press, 1992), 105.

pananaw at pamamaraan mula mismo sa kalinangang Pilipino upang magamit sa pag-aaral ng Pilipinas. Ang dalawang kategorisasyong ito ng Sikolohiyang Pilipino ay katumbas ng tinatawag ni Florentino Timbreza sa Pilosopiyang Pilipino na pamamaraang “*exogenous*” at “*endogenous*.” Ayon kay Timbreza, ang *exogenous* na pamamaraan ay nagtatangkang palitawin ang mga “katutubong hugis ng pag-iisip” sa pamamagitan ng panghihiram ng mga banyagang ideya. Sa kabilang banda, ang *endogenous* na pamamaraan naman ay proseso ng paggamit ng mga katutubong hugis ng pag-iisip mismo upang magnilay-nilay sa iba’t ibang paksa.¹¹

Maaaring ilapat ang kategorisasyong ito ni Enriquez at Timbreza sa dalawang paraan ng pagdadalumat ng katarungang panlipunan. Sa iskemang *indigenization from without/exogenous*, ang pagdadalumat ng katarungang panlipunan sa Pilipinas ay maaaring magmula sa Marxistang teoretisasyon. Sa iskemang *indigenization from within/endogenous* naman, ang pagdadalumat ng katarungang panlipunan sa Pilipinas ay maaaring isagawa sa pamamagitan ng paggamit sa mga dalumat na nagmumula mismo sa kalinangang Pilipino. Ang kasalukuyang sanaysay ay maihahanay sa ikalawang kategorya. Iminumungkahi ng pag-aaral na posible ang konstruksyon ng isang balangkas ng katarungang panlipunan na nagbubukal mismo sa kalinangang Pilipino. Isasagawa ito sa pamamagitan ng paghahabi ng mga Pilipinong dalumat ng ginhawa, hanapbuhay at himagsikan sa isang kabuuan. Ito ay bilang pagkilala sa katotohanan na bawat kalinangan ay may sariling lohika kung paano bibigyang-lunas ang mga sarili nitong suliranin. Sa wika muli ni Salazar:

[B]awat kalinangan-at-lipunan ay makakaisip ng mga sagot at solusyon sa mga suliranin nito; gayon sina Bonifacio, naisipan nila kung paano bumuo ng isang lipunang di mapagsamantala, ayon sa kanilang analisis ng kalagayan. Ibig sabihin, hindi kailangan (baka nakagugulo pa nga) ang ibang banghay pangkaisipan upang linawin ang kalagayang mas alam ng mga nasasangkot dito kaysa sa mga taong ang banghay pangkaisipan ay unibersal . . . Samakatuwid, hindi kinakailangan nina Bonifacio sina Marx upang malaman na pinagsasamantalahan ang mga ‘Tagalog’ at upang makabuo ng isang banghay pangkaisipan na batayan ng kanilang paghihimagsik.¹²

Ginhawa, Hanapbuhay, Himagsikan

Ang salitang “ginhawa” ay may malawak na kalaganapan sa iba’t ibang wika sa Pilipinas, na nagpapatunay na prominente ang dalumat na ito sa kamalayang Pilipino. Sa disertasyon ni Ma. Carmen Peñalosa, inilatag niya ang distribusyon ng mga kogneyt ng Tagalog na “ginhawa” bilang semantikong larangan sa mga wika ng Pilipinas tulad ng Ilongot (*rinawa*), Ilokano (*gin’awa*), Pangasinense (*linawa*), Batad Ifugaw (*lennawa*), Kapampangan (*isnaua*), Cebuano (*ginhaoo*) at T’boli (*narwa*). Samu’t sari ang kahulugan ng mga ito: hininga, kaluwagan ng paghinga, pagkawala sa sakit o karamdaman, pahinga, kaluluwa, buhay, at tiyan.¹³

¹¹ Florentino T. Timbreza, *Sariling Wika at Pilosopiyang Filipino* (Quezon City: C&E Publishing Inc., 2008), 6.

¹² Matatagpuan sa salin at komentaryo ni Salazar sa Karl Marx and Friedrich Engels, *Manifesto ng Partido Komunista*, trans. Zeus A. Salazar (Lunsod Quezon: Bagong Kasaysayan, 2000), 224.

¹³ Ma. Carmen Peñalosa, “‘Hanapbuhay’: The Bureaucrat’s Quest for ‘Ginhawa’ in the Workplace: Its Implications for Understanding Bureaucratic Corruption (PhD diss., University of the Philippines, 2014), 90-99.

Magkakaugnay ang mga kahulugang ito. Marami sa mga kogneyt ay nangangahulugang paghinga o estado ng paghinga (hal. maginhawa = “maluwag ang paghinga”). Ang terminong “maluwag ang paghinga” ay ginagamit sa Tagalog bilang ekspresyon para sa kawalan ng o paglaya sa suliranin. Malapit na kahulugan din nito ang kasaganahan o estado ng pagiging malayo sa kahirapan (kaya naman kapag kinakasal: “magsasama sa hirap at ginhawa”). Liban pa rito, ang katuturan ng ginhawa bilang hininga ay nangangahulugan din na katumbas ng ginhawa ang buhay mismo (kaya mayroong kasabihang “habang may buhay, may ginhawa”; gayundin ang ekspresyong “nalagutan na ng hininga” bilang pantukoy sa taong namatay). Ito ang dahilan kung bakit isinasalin sa Ingles ang ginhawa bilang “*well-being*.”¹⁴

Sa maraming pangkat etniko, ang ginhawa bilang enerhiya ng buhay ay pinaniniwalaang matatagpuan sa tiyan. Mananatili ang buhay at kalusugan ng tao kung manatiling magkaugnay ang ginhawa sa tiyan at kaluluwa sa ulo. Magkakasakit ang tao na maaaring humantong sa kamatayan kapag kumalag ang pagkakaugnay ng kaluluwa sa ginhawa. Sa etnolohikal na pag-aaral ni Salazar, inilista niya ang mga pagkakataong maaaring maging sanhi ng pagkalag ng kaluluwa sa ginhawa: 1. Kung natutulog at nananaginip ang tao, 2. Kung nagulat at nawalan ng malay, 3. Kung nagtatampo ang isang bata, 4. Kung ninakaw ng aswang o kinuha ng ninuno/magulang na patay na, 5. Kung nawawalan ng bait (nababaliw) o nawawala sa sarili (dahil sa galit).

Dagdag pa ni Salazar, kapag namatay ang isang tao, iba’t iba ang maaaring kahinatnan ng kaluluwa (maging anito, aswang o tumungo sa kabilang buhay), habang ang kanyang ginhawa ay tuluyan nang mawawala pagkatapos maagnas ang katawan.¹⁵ Bukod sa limang nabanggit sa itaas, isa pang maaaring maging sanhi ng pagkalag ng kaluluwa sa ginhawa ay ang usog. Literal itong tumutukoy sa pag-usog/galaw ng kaluluwa mula sa orihinal nitong kinalalagyan. Ayon kay Michael Tan, ang usog ay maaaring maganap sa pamamagitan ng pagbati sa bata ng isang mas nakatatanda na mas malakas ang “kusog” (Cebuanong termino na katumbas ng konsepto ng *life force* sa Kanluran, *chi* sa Tsina, at *mana* sa Polinesya) kaysa sa bata. Bata ang madalas mausog dahil likas na mas mahina ang kanilang kusog.¹⁶ Madalas na sintomas ng pagkausog ng bata ang pagkahilo at pagsuka. Mapapansing parehong may kaugnayan ang pagkahilo at pagsuka sa kaluluwa (na nasa ulo) at ginhawa (na nasa tiyan). Ang lokasyon ng ginhawa sa tiyan ang dahilan kung bakit isinasagawa ang paglaway ng nakatatanda sa tiyan ng nakababata, na pagkatapos ay magsasabi ng “puwera usog” (iwas usog). Ito ay para sa pagpapanatili ng mahigpit na pagkakakabit ng kaluluwa at ginhawa. Kung tutuusin, nakaugnay din sa tambalang kaluluwa-ginhawa ang ekspresyon nating mga Pilipino na “hala ka, lagot ka, patay ka.” Ang “lagot” ay nangangahulugang putol/pigtas, na may kinalaman sa pagkakaalagot ng ugnayang kaluluwa-ginhawa. Ang pagkalagot ng kaluluwa sa ginhawa ay maaaring magdulot ng kamatayan (kaya naman kasama ng ekspresyon na “lagot” ang “patay”).¹⁷

¹⁴ Consuelo J. Paz, “Ginhawa: Well-Being as Expressed in Philippine Languages,” in *Ginhawa: Kapalaran, Dalamhati: Essays on Well-Being, Opportunity/Destiny and Anguish*, ed. Consuelo Paz (Lunsod Quezon: University of the Philippines Press, 2008), 4.

¹⁵ Zeus A. Salazar, *Ang Babaylan sa Kasaysayan sa Kasaysayan ng Pilipinas* (Lunsod Quezon: Bagong Kasaysayan, 1999), 16

¹⁶ Michael Tan, *Revisiting Usog, Pasma, Kulam* (Lunsod Quezon: UP Press, 2008), 34-35.

¹⁷ Personal na komunikasyon kay Zeus Salazar habang nasa National Kidney and Transplant Institute, Pebrero 23, 2020.

Ang partikular na kinalalagyan ng ginhawa sa tiyan ay ang bituka at atay.¹⁸ Ito ang makapagpapaliwanag sa paniniwala ng mga pangkat etniko na ang pinupuntirya ng aswang ay ang atay (ayon kay Frank Lynch¹⁹) at bituka (ayon kay Leonardo Mercado²⁰). Ang biktima ng aswang ay laging ipinapakita na may butas sa tiyan. Kinakain nito ang bituka at atay ng tao upang masipsip niya ang ginhawa. Lahat ng may buhay ay may ginhawa. Ito ang pinaka esensya ng buhay. Ang tao ay nakakakuha ng ginhawa sa pamamagitan ng pagkain ng halaman at hayop, na pinagmumulan ng ginhawa. Ang aswang naman ang kumukuha ng ginhawang ito sa tao.²¹

Ang mahalagang papel na ito ng ginhawa sa buhay ng tao ang nagtulak sa mga teologo na gamitin ito bilang dinamikong katumbas ng Kristiyanong doktrina ng “*soteria*.” Sa halip na gamitin ang nakasanayang salin nito na “kaligtasan,” iminungkahi ni de Mesa na mas angkop ang ginhawa. Aniya, mas nakukuha nito ang kahulugan ng *soteria* na sumasaklaw sa maayos na kalagayan ng buong pagkatao, hindi lamang ng aspektong ispirituwal (kaluluwa) kundi pati ng aspektong pisikal (katawan).²² Alinsunod ito sa holistikong pananaw ng mga Pilipinong hindi nagsasagawa ng paghihiwalay sa pagitan ng pisikal at ispirituwal (hindi tulad ng mga Kanluranin na mahilig sa ganitong dualismo).²³ Tumutuntong sa naunang pag-aaral ni de Mesa, iginiit ni Rebecca Cacho na bawat kalinangan ay may iba’t ibang dalumat ukol sa maayos na kalagayang niloloob ng Diyos para sa tao. Ito ay *yasha* para sa mga Hebreo, *soteria* para sa mga Griego, *sanitas* para sa mga Romano, at *liberacion* para sa mga Latino Amerikano. Aniya, panahon na upang magkaroon tayong mga Pilipino ng sariling pagdadalumat ng kaligtasan na nagmumula mismo sa ating kalinangan, at maaari itong maisagawa sa pamamagitan ng ginhawa.²⁴

Ang gawain na nakalilikha ng ginhawa para sa tao ay hanapbuhay. Mas malalim ang kahulugan ng ating taal na salitang “hanapbuhay” kaysa sa salitang hiram na “trabaho.” Ang trabaho ay mula sa salitang Espanyol na *trabajo* na ang kahulugan lamang ay simpleng paggawa. Ito ay payak na paglalabas lamang ng enerhiya. Sa kabilang banda, ang hanapbuhay ay hindi lamang basta paggamit

¹⁸ Zeus A. Salazar, “Ethnic Psychology and History,” in *The Ethnic Dimension: Papers on Philippine Culture, History and Psychology*, ed. Zeus A. Salazar (Cologne: Counseling Center for Filipinos, 1983), 99.

¹⁹ Frank Lynch, S.J., *The Aswang Inquiry* (Lunsod Quezon: GCF Books, 1998), 12.

²⁰ Leonardo Mercado, “Soul and Spirit in Filipino Thought,” *Philippine Studies* 39, no. 3 (1991): 292

²¹ Michael “Xiao” Chua, “Balagtas, Bonifacio and the Filipino concept of human rights,” *The Manila Times*, March 31, 2018.

²² Jose de Mesa, “The *Ginhawa* which Jesus Brings,” in *Jose M. de Mesa: A Theological Reader* (Manila: De La Salle University Publishing House, 2016), 334. Gayunman, may reserbasyon dito ang ilang kapwa teologo ni De Mesa. Pansinin ang puna ni Rodrigo D. Tano, “Theology in the Philippine Context: Some Issues and Themes,” in *Theological Education in the Philippine Context*, ed. Lee Wanak (Manila: Philippine Association of Bible and Theological Schools and Mandaluyong: OMF Literature Inc., 1993), 13: “*Much as the indigenous ginhawa concept appeals to the Filipino for its this-worldly holistic thrust, its emphasis is more on the physical, emotional and psychological needs of man, even though De Mesa is careful to include the spiritual and eschatological dimensions. He hardly treats man’s sin and guilt and the atoning death of Christ. He may have this in mind when he speaks of spiritual ginhawa but he almost has nothing to say about it.*” Bilang alternatibo sa kaligtasan at ginhawa, iminungkahi ni Tano ang dalumat ng “kalayaan.”

²³ Melba Padilla Maggay, “The Indigenous Religious Consciousness: Some Implications for Theological Education,” in *Theological Education in the Philippine Context*, ed. Lee Wanak (Manila: Philippine Association of Bible and Theological Schools and Mandaluyong: OMF Literature Inc., 1993), 69-71.

²⁴ Rebecca R. Cacho, “Re-articulating Soteriology Using Ginhawa (Total Well Being of Persons) as a Model of an Inculturated Theology of Salvation for Filipinos,” in *The Bible in the 21st Century Philippine Context*, eds. E.B. Ebojo, D.C. Monera at R.U. Yu (Manila: Philippine Bible Society, 2008), 191-192.

ng enerhiya, eksplisito sa salita ang paggamit ng enerhiya para manatili ang buhay. Bagaman masasabing ito rin naman ang layunin ng trabaho, pero hindi lantad sa istruktura ng salita ang konsepto ng “buhay.” Gaya ng nabanggit, isa sa mga konotasyon ng ginhawa ang buhay, kaya ang paghahanapbuhay ay paghahanap mismo ng ginhawa.

Hanapbuhay ang makalilikha ng ginhawa dahil ang pinagmumulan ng ginhawa ay pagkain. Tulad ng nabanggit na, nakukuha ng tao ang ginhawa sa pamamagitan ng pagkain ng halaman o hayop. Sa isang lipunan, makakukuha o makabibili lamang ng pagkaing halaman o hayop sa pamamagitan ng paghahanapbuhay. Pinapaniwalaan ng ilang pangkat etniko na ang mga kinakain ng tao ay dumidiretso at naiimbak sa bituka at atay. Kaya ang estado ng kabusugan ay estado ng kaginhawaan, at ang kawalan ng makakain ay kawalan ng kaginhawaan. Naghahanapbuhay ang mga Pilipino upang malamanan ang tiyan at manatiling malusog at buhay. Sa pamamagitan nito, mapananatili ang ginhawa sa katawan. Ang mahigpit na ugnayan ng pagkain, ginhawa at kalusugan/buhay ay mapapansin sa kagawian nating mga Pilipino na magdala ng pagkain kapag dadalaw sa maysakit. Isa itong kagawian na hindi nakasanayan ng ibang bansa lalo sa Europa. Mas nakasanayan nila ang walang bitbit na kahit na ano (kung minsan naman ay bulaklak lamang) kapag dadalaw sa maysakit. Ngunit sa Pilipinas, hindi normal ang pagdalaw sa maysakit na walang bitbit na pagkain. Ito ay dahil pinaniniwalaan nating babalik ang maayos na kalusugan ng maysakit kapag siya ay kumain.²⁵ Maaalala na ang mga magulang ay madalas na magsabi sa mga anak ng “kumain ka nang maayos para mabilis kang gumaling” kahit na ang sakit ng anak ay walang anumang kinalaman sa tiyan.

Mas mauunawaan ang ugnayang ginhawa-hanapbuhay sa pamamagitan ng pagtalakay sa tinatawag na “pangangayaw.” Ang isa sa pinaka mainam na batis sa usaping ito ay ang bahagi ng disertasyon ni Peñalosa na may pamagat na “*Pan-Filipino Ginhawa and Its Relation to Pangangayaw and Hanapbuhay.*”²⁶ Ang pangangayaw ay tumutukoy sa pakikidigmang isinasagawa ng mga bagani, paggamit ng balangay upang lusubin ang ibang barangay at pagkuha ng mga alipin at ulo ng mga pinaslang upang dalhin pabalik sa pinagmulang bayan. Ayon kay William Henry Scott, iba ang layunin ng pakikidigma ng mga Pilipino sa pakikidigma ng mga Kanluranin. Likas na tendensya ng mga Europeo ang pag-okupa sa mga natalong bayan at pagdaragdag nito sa kanilang teritoryo. May kinalaman ito sa kanilang malaking populasyon, maliit na espasyo ng lupain, limitadong likas na yaman, at sobrang produksyon. Upang maibsan ang apat na suliraning ito, kinakailangan nilang manakop ng ibang lupain upang paglipatan ng ilang populasyon, pagkunan ng likas na yaman para sa produksyon, at gawing merkado para sa konsumpsyon ng labis na produksyon. Baliktad ang kalagayan ng mga Pilipino bago ang pagdating ng mga mananakop. Hindi gawain ng mga bagani ang manakop ng mga lupain. Matapos nilang makuha ang mga kailangan nila, lagi silang bumabalik sa kanilang pinagmulang bayan. Hindi tulad sa kaso ng mga Europeo, kinakaharap ng mga sinaunang Pilipino ang pagkakaroon ng maliit na populasyon, malaking espasyo ng lupain, kasaganaan sa likas na yaman, at mababang produksyon.²⁷

²⁵ Zeus A. Salazar, “Ang Kamalayan at Kaluluwa: Isang Paglilinaw ng Ilang Konsepto sa Kinagisnang Sikolohiya,” in *Ulat ng Ikalawang Pambansang Kumperensya ng Sikolohiyang Pilipino* (Quezon City: Pambansang Samahan sa Sikolohiyang Pilipino, 1977), 136.

²⁶ Peñalosa, “Hanapbuhay,” 99-115.

²⁷ William Henry Scott, *Barangay: Sixteenth-Century Philippine Culture and Society* (Quezon City: Ateneo de Manila University Press, 2010), 153.

Ang pangunguha ng alipin at pamumugot ng ulo ay may kinalaman sa pagpapalago ng produksyon (partikular na ng palay) at pagpapalaki ng populasyon (sa pamamagitan ng pagiging palaanakin ng babae). Una, ang pambibihag sa mga alipin ay makapagdudulot ng paglago ng lakas-paggawa. Mas marami na ang maghahanapbuhay sa pagsasaka kaya naman mas dadami ang maaaning palay. Ikalawa, ang pamumugot ng ulo ay ginagawa ng mga bagani para sa isang ritwal na makapagpapalago ng ani at makatutulong sa pagiging palaanakin ng kababaihan. Sa seremonyang ito na isinasagawa sa panahon ng anihan, ilalagay ang pugot na ulo sa ibabaw ng pinutol na punong kahoy. Nakaharap dito ang isang babae, at ang mga mandirigma na pumapalibot kapwa sa ulo at sa babae ay sumasayaw habang umiikot sa kanila. Tumatagal nang ilang araw ang pistang nakaugnay dito. Isinasagawa ang pista upang magpasalamat sa mga anito sa malagong ani at pagiging palaanakin ng mga babae, at upang makuha ang pabor ng mga anito nang sa gayon ay magpatuloy sa hinaharap ang ganitong mabuting kalagayan ng ani at kababaihan.²⁸ Ang paglago ng ani at pagiging palaanakin ng kababaihan ay esensyal para sa pagpapanatili ng kaginhawaan ng bayan. Para sa isang lipunang agrikultural, palay ang pangunahing pagkain ng buong bayan kaya naman palay din ang pangunahing pinagmumulan ng ginhawa. Ang pagdami ng mga magtatanim at patuloy na pag-iral ng lahi ay nasasalalay naman sa pagiging palaanakin ng kababaihan. Samakatuwid, ang buong sistema ng pangangayaw ay nakatuon sa pagpapanatili ng ginhawa ng bayan.

Sa panahon ng pistang nakaugnay sa pangangayaw, isinasagawa hindi lamang ang inilarawang ritwal, pagkanta ng epiko at kasalan, kundi maging ang gawain ng pagbabatik. Ang pagbabatik ay ginagawa sa katawan ng mga bagani bilang pagpaparangal sa kanilang mahalagang papel sa pagpapanatili ng ginhawa ng bayan. Ang uri ng batik na ilalagay sa kanilang katawan ay nakabatay sa dami ng ulo na nabitbit pabalik sa kanilang bayan. Ang batik bilang karangalan ay makikita sa ating modernong pakahulugan sa terminong “batikan,” na tumutukoy sa mga bihasa sa isang partikular na larangan (halimbawa: “batikang mamamahayag”). Ang pagpapakahulugang ito ay nagmula sa mataas na karangalang ibinibigay sa isang bagani na puno ng batik sa katawan. Liban sa mga baganing nakapag-uwi ng ulo, nilalagyan din ng batik ang mga kababaihan na nanganak.²⁹ Ang mga kababaihan lamang na may batik ang maaaring makapasok sa daigdig ng mga patay sa kabilang buhay. Sa kontekstong ito, ang batik ay nagiging simbulo ng karangalan sa mga taong nakapag-ambag upang mapanatili ang kaginhawaang bayan, sapagkat ang pamumugot ng ulo at pambibihag ng alipin ng bagani, at panganganak ng babae ay kapwa may kaugnayan sa pagpapalago ng palay.

Ang terminong bagani ay ang pinagmulan ng ating kontemporaryong salitang “bayani.” Kaya naman hindi nakapagtataka kung bakit, sa popular na pakahulugan ni Salazar, ang bayani ay isang tao na nagbibigay ng ginhawa sa bayan. Ang pagkakatulad ng kagawian ng mga bagani at mga modernong Pilipinong OFW ang dahilan kung bakit tinatagurian natin itong huli bilang “makabagong bayani.”³⁰ Ang kanilang pangigingbang bayan ay modernong

²⁸ Zeus A. Salazar, “Si Andres Bonifacio at ang Kabayanihang Pilipino,” in *Pamanang ng Ika-19 na Dantaon: Pagtatakdang Pangkasaysayan. Bayani at Heroe sa Pagbubuo ng Bansa; Talastasang BAKAS sa Facebook*, eds. Arvin Lloyd B. Pingul, Jose Mario D. de Vega, Reymar Tecson Yson at Trixia Mei B. Cariño (Quezon City: Bagong Kasaysayan Inc., 2017), 114-117.

²⁹ Peñalosa, “Hanapbuhay”, 107-108.

³⁰ Zeus A. Salazar, “Ang Austronesyanong **baRani* hanggang sa ‘Bagong Bayani’ ng Kasalukuyang Hugis ng Kapilipinuhan”, pah. 479, in *Bayani at Heroe sa Pagbubuo ng Bansa*, eds. Pingul et al, 479.

pangangayaw. Hindi sila naglalakbay sa ibayong dagat para lamang magkaroon ng sariling ginhawa. Sa halip na manatili sa lugar na puno ng kaginhawaan, bumabalik sila sa kanilang pinagmulang lupain upang sa pamamagitan ng mga salapi at gamit ay mabigyan nila ng kaginhawaan ang kanilang pamilya at bayan.

Ang layunin ng pangangayaw ay walang kaibahan sa layunin ng modernong hanapbuhay. Ang dalawa ay kapwa nakatuon sa pagpapanatili ng ginhawa para sa bayan. Sa katunayan, sa pamamayani ng kolonyalismong Espanyol sa Pilipinas, nawala na ang konotasyong pandigma ng pangangayaw at naging sinonimo na lamang ito ng hanapbuhay sa hanay ng mga Bisaya. Sa pamamagitan ng historikal na lingguwistikong pagbaybay ni Peñalosa sa terminong pangangayaw, nagbigay siya ng konklusyon na ang paghahanapbuhay ang pumalit sa papel ng pangangayaw bilang pagpapanatili ng ginhawa. Kung gayon, ang paghahanapbuhay ay kontemporaryong pangangayaw.³¹

Bago ang kolonisasyon, ang pagpapanatili ng ginhawa sa mga barangay ay nakaatang sa responsibilidad ng mga datu. Naisasagawa ng datu ang pananagutang ito sa pamamagitan ng kolektibong pagtutulungan ng mga timawa (lalo na ang mga bagani) at mga alipin. Ngunit pagdating ng mga Espanyol, nabago ang sistema ng pangangasiwa ng ginhawa. Kasabay ng pagtatayo ng isang sentralisadong kolonyal na pamahalaan ay ang sentralisasyon ng ginhawa.³² Kinamkam ng mga Espanyol ang kontrol sa mga pinagmumulan ng ginhawa, at nagpatupad ng mga polisiya ng pagpapamudmod nito sa taumbayan. Winasak ng mga Espanyol ang sistema ng pamamahala ng mga barangay at bayan na nakabatay sa organikong ugnayan ng mga kamag-anakan, at isinagawa ang *reduccion* na tumutukoy sa pagtipon sa magkakaiibang populasyon ng mga barangay sa isang bagong kaayusan na ang tawag ay *pueblo*.

Sa isang pag-aaral ni Jose Rhommel Hernandez ukol sa *reduccion*, ipinaliwanag niya na sa persepsyon ng mga Pilipino, ang pagpapapasok sa kanila ng mga Espanyol sa mga pueblo matapos ang matagal na pakikipaglaban ay isang pangako ng pag-uwi sa estado ng kaginhawaan. Ang mga hindi naniwala sa pangakong ito ng mga Espanyol ay nanatili sa labas ng sistema at itinuring ng mga mananakop bilang mga tulisan. Ang pagtakbo ng mga ito palayo sa *pueblo* ay nakita rin nila bilang paraan ng pag-uwi sa sinaunang estado ng kaginhawaan. Samantala, ang mga Pilipinong nagpailalim sa sistemang kolonyal ay nadismaya sa kanilang kinasapitan, dahil balintuna sa kanilang inaasam na pag-uwi sa kaginhawaan ang kanilang naranasan.³³ Ipinailalim sila ng mga Espanyol sa samu't saring mapang-aping polisiyang ekonomiko tulad ng *polo y servicio* (sapilitang paggawa sa daungan ng mga galyon at sa monopolyo ng tabako), *bandala* (sapilitang pagbili ng kanilang mga produktong pang-agrikultura), *tributo* (pagbubuwis), at *obras pias* (sistema ng pagpapautang na may malaking pagpapatubo). Sa pamamagitan ng mga ito, nakamkam ng mga Espanyol ang kaginhawaang bunga ng paghahanapbuhay ng mga Pilipino. Dinagdagan pa ito ng insulto ng mga Espanyol sa pamamagitan ng pagbabansag sa mga Pilipino bilang barbaro at tamad kaya hindi sila umuunlad.

³¹ Peñalosa, "Hanapbuhay," 112-114.

³² Ma. Carmen Peñalosa, "The Origins and Rise of Philippine Political Corruption: On the Diversion of Kaginhawaang Bayan by the Elite during Spanish and American Regimes and Its Lasting Impact on Philippine Politics and Administration," *Historical Bulletin* 51 (2017): 95.

³³ Jose Rhommel Hernandez, "Reduccion: Ang Pag-uwi sa Diskurso ng Pananakop at Pakikipagtunggali," *Malay* 23, no. 1 (2010): 67-80.

Ngunit malinaw na ito ay retorika lamang ng mga Espanyol upang magbigay-katarungan sa kanilang sistematikong pang-aapi sa mga Pilipino.³⁴

Malinaw ang interpretasyon ni Andres Bonifacio sa kasaysayan ng kanyang bayan, at hindi mahirap para sa kanya na makita ang ginawang pangangamkam ng mga Espanyol sa kaginhawaang pinagpagalan ng mga Pilipino sa pamamagitan ng paghahanapbuhay. Sa kanyang *Ang Dapat Mabatid ng mga Tagalog*, ganito binigyan ng pagpapakahulugan ni Bonifacio ang karanasan ng Pilipinas sa ilalim ng mga Espanyol:

Ytong Katagalugan na pinamamahalaan ng unang panahon ng ating tunay na mga kababayan niyaong hindi pa tumutungtong sa mga lupaing ito ang mga kastila ay **nabubuhay** sa lubos na kasaganaan, at **kaguinhawahan**. Kasundo niya ang mga kapit bayan at lalung lalo na ang mga taga Japon sila'y kabilihan at kapalitan ng mga kalakal malabis ang pag yabong ng lahat ng **pinagkakakitaan**, kaya't dahil dito'y mayaman mahal ang kaasalan ng lahat, bata't matanda at sampung mga babae ay marunong bumasa at sumulat ng talagang pagsulat nating mga tagalog. Dumating ang mga kastila at dumulog na nakipagkaibigan. Sa mabuti nilang hikayat na di umano, tayo'y aakain sa lalung kagalingan at lalung imumulat ang ating kaisipan, ang nasabing nagsisipamahala ay ng yaring nalamuyot sa tamis ng kanilang dila sa paghibo. Gayon man sila'y ipinailalim sa talagang kaugalian ng mga tagalog na sinaksihan at pinapagtibay ang kanilang pinagkayarian sa pamamagitan ng isang panunumpa na kumuha ng kaunting dugo sa kanikanilang mga ugat, at yao'y inihalu't ininom nila kapua tanda ng tunay at lubos na pagtatapat na di mag tataksil sa pinagkayarian. Ytoy siang tinatawag na "Pacto de Sangre" ng haring Sikatuna at ni Legaspi na pinaka katawan ng hari sa España. Buhat ng ito'y mangyari ay bumibilang na ngayon sa tatlong daang taon mahiguit na ang lahi ni Legaspi ay ating **binubuhay** sa lubos na kasaganaan, ating pinagtatamasa at **binubusog**, kahit abutin natin ang kasalatan at kadayukdukan . . . Ytinuturo ng katuiran, na wala tayong iba pang maaantay kundi lalut lalung kahirapan, lalut lalung kataksilan, lalut lalung kaalipustaan at lalut lalung kaalipinan. Ytinuturo ng katuiran, na huag nating sayangin ang panahon sa pagasa sa ipinangakong **kaguinhawahan** na hindi darating at hindi mangyayari. Ytinuturo ng katuiran ang tayo'y umasa sa ating sarili at huag antain sa iba ang ating **kabuhayan**. Ytinuturo ng katuiran ang tayo'y mag kaisang loob magka isang isip at akala at ng tayo'y magkalakas na maihanap ang naghaharing kasamaan sa ating Bayan . . . Kaya! oh mga kababayan! ating idilat ang bulag na kaisipan at kusang igugol sa kagalingan ang ating lakas sa tunay at lubos na pag asa na mag tagumpay sa nilalayong **kaguinhawahan** ng bayang tinubuan.³⁵

Mapapansin sa rekonstruksiyong pangkasaysayan ni Bonifacio ang mahigpit na ugnayan ng ginhawa at hanapbuhay/kabuhayan. Aniya, bago ang pagdating ng mga mananakop, ang Pilipinas ay nasa estado ng kaginhawaan.

³⁴ Floro C. Quibuyen, *A Nation Aborted: Rizal, American Hegemony, and Philippine Nationalism* (Quezon City: Ateneo de Manila University Press, 2008), 200.

³⁵ Andres Bonifacio, "Ang dapat mabatid ng mga tagalog," c. Marso 1896, nasa José P. Santos, *Si Andres Bonifacio at ang Himagsikan* (Manila: 1935), 6–7. Nagsagawa si Jim Richardson ng elektronikong kopya ng mga dokumento ng Katipunan, kasama na ang maikling sanaysay na ito ni Bonifacio. Matatagpuan ang mga ito sa kanyang bahay-dagitab na <http://www.kasaysayan-kkk.info/>.

Pinakikinabangan ng mga Pilipino ang ginhawang mula sa kanilang sariling kabuhayan. Ngunit biglang dumating ang mga Espanyol at pinangakuan ang mga Pilipino ng higit na kaginhawaan. Tinanggap ng ating mga ninuno ang mga Espanyol bilang mga kapatid, sa pamamagitan ng makasaysayang sanduguan. Ngunit nagtaksil ang mga Espanyol at kinamkam ang kaginhawaang nagmumula sa kabuhayan ng mga Pilipino. Sa halip na matanggap ang ipinangakong higit na kaginhawaan, ang mga Pilipino pa ang bumubusog at bumubuhay sa mga Espanyol, kapalit ng kanilang lubos na paghihirap. Nanawagan si Bonifacio na sa halip na umasa sa mga Espanyol para sa kanilang kabuhayan, ituon na sa sariling kakayahan ang pagpapanumbalik ng kaginhawaan ng bayan. Ang panawagang ito ay indikasyon na wala nang maaasahan pang reporma na makapag-aayos ng sistemang kolonyal. Hindi na maipagpapatuloy ang proyekto ng Kilusang Propaganda. Malinaw para kay Bonifacio at sa buong Katipunan kung ano ang tanging angkop na tugon sa kawalang katarungan ng mga Espanyol: himagsikan.

Taliwas sa lumang pananaw ng mga naunang historyador na domestikasyon lamang ng Katipunan ang mga dalumat nito (katuwiran, kalayaan, kapatiran, atbp.) mula sa ideolohiya ng mga ilustradong impluwensyado ng Kaliwanagan (*razon, libertad, fraternidad*, atbp.), ipinamalas ni Salazar na ang himagsikan ay iba sa *revolucion* ng mga Europeo at nag-uugat mismo sa kalinangang Pilipino. Aniya, ang *revolucion* ay mula sa Latin na *revolutio* na nangangahulugang pag-ikot. Tangan-tangan din nito ang konotasyon ng lubusang pagbabago sa pamamagitan ng pagkakabali-baliktad. Ito ang kahulugang matatagpuan sa mga Europeong rebolusyon gaya ng Rebolusyong Pranses, kung saan ang sistema ay nagkabali-baliktad hanggang ang absolutistang monarkiya ay lubusang magbago at maging republika.³⁶

Naiiba rito ang kahulugan ng himagsikan. Buhat ito sa salitang ugat na “bagsik.” Kasingkahulugan ito ng lupit, tapang, at bangis. Kung may kinalaman sa nararamdaman ng loob, ang bagsik ay tumutukoy sa sama ng loob (bilang namumuong kabagsikan).³⁷ Ibig sabihin, ang himagsik ay pagpapadama ng sama ng loob, samantalang ang himagsikan ay kolektibong pagpapadama ng sama ng loob. Ang pamumuo ng kabagsikan o sama ng loob sa kalooban ng bayan ay dulot ng hindi makatarungang pag-agaw ng mga Espanyol sa ginhawa nito. Ang pamumuo ng kabagsikan/sama ng loob sa kalooban ng bayan ay nagdudulot ng paghihirap. Kaya naman kailangan itong mailabas mula sa kalooban ng bayan sa pamamagitan ng pagpapadama ng bagsik. Tulad ng taong nagdaramdam, sa pamamagitan lamang ng paglalabas ng sama ng loob (pagpapadama ng bagsik) maiibsan ang nahihirapang kalooban ng bayan. Sa pagkakataon lamang na ito muling magbabalik ang kaginhawaan sa loob ng bayan. Ani ni Salazar, iba ito sa di-makatarungang pag-aamok ng indibiduwal sa pamamagitan ng pagpapaunlak sa kumukulong loob ng tao. Magiging makatarungan lamang aniya ang pagpapadama ng bagsik ng indibiduwal kung isinasagawa ito bilang pag-ako sa sama ng loob ng buong bayan.³⁸ Sa konteksto ng Himagsikang Pilipino, napalaya ng mga Katipunero ang nahihirapang loob ng Inang Bayan sa pamamagitan ng pagpapadama ng bagsik sa mga Kastila na umagaw sa kaginhawaan ng bayan. Dulot nito ay napakawalan nila ang Inang Bayan sa mga di-makatarungang polisiya ng mga mananakop at naibalik dito ang sinaunang kaginhawaan. Naisakatuparan ng mga Katipunero bilang mga

³⁶ Zeus A. Salazar, *Wika ng Himagsikan, Lenggurwahe ng Rebolusyon: Mga Suliranin ng Pagpapakahulugan sa Pagbubuo ng Bansa* (Quezon City: Bagong Kasaysayan Inc., 1999), 21-22.

³⁷ Salazar, *Wika ng Himagsikan*, 26-27.

³⁸ Salazar, *Wika ng Himagsikan*, 64-65.

bayani ang gampanin ng mga sinaunang bagani na magpanatili ng ginhawa ng bayan.

Bago magsagawa ng paghahabi ng dalumat ng ginhawa, hanapbuhay at himagsikan tungo sa isang buong modelo ng katarungang panlipunan, kailangang magbigay ng kaunting tala sa dalumat ng katarungan. Sa isang papel na isinulat ni Salazar para sa isang pambansang kumperensya sa Sikolohiyang Pilipino, nagsagawa siya ng paglalahad ukol sa semantikong larangan ng katarungan. Ang Tagalog na katarungan ay nagmula sa Cebuano at Ilonggo na “tarung/tarong” na sinonimo ng mga salitang matuwid, maayos, marangal, matino, patas, wasto. Sa Tagalog, hanggang sa kasalukuyan ay nananatili ang malapit na ugnayan ng katarungan at katuwiran (dahil sa pagiging sinonimo sa Bisaya ng tarong/tarung at tuwid). Kapwa ang katarungan at katuwiran ay laganap sa mga wikang Filipino sa buong kapuluan.³⁹

Ang katuwiran bilang katumbas ng katarungan ay sentral sa kamalayan ng Katipunan, lalo na sa mga sulatin ni Emilio Jacinto at Bonifacio. Tulad ng himagsikan na itinatapat sa *revolucion*, madalas ding ipagpalagay na ang katuwiran ay lokalisasyon lamang ng Espanyol na *razon*. Ipinakita muli ni Salazar ang kaibahan ng dalawa. Aniya, ang *razon* ay mula sa salitang Latin na *ratio* na ang ibig sabihin ay kalkulasyon o pagbibilang. May konotasyon ito na kung ano ang mas marami ay siyang *razonable*. Ibig sabihin, ang *razonable* ay isang bagay na obhektibong mapagkakatiwalaan bilang pamantayan ng isang bagay. Ang ganitong pakahulugan ay kumakahon sa *razon* sa aspekto ng mentalidad. Sa kabaliktaran, laging may konotasyong moral ang katuwiran. Mas malapit ang kaugnayan ng katuwiran sa “budhi” kaysa “isip.” Implisito ang pamantayang moral sa katuwiran, kaya naman ang kabaliktaran ng salitang-ugat nito na “tuwid” ay laging may negatibong moral na kahulugan: baluktot/kabaluktutan at liko/kalikuan bilang di-tuwid/di-makatuwiran.⁴⁰ Sa *magnum opus* ni Reynaldo Ileto, makikita na ang pagsunod sa katuwiran ay sentral na pagpapahalaga sa kamalayan ng mga rebolusyunaryong may kaugnayan sa Katipunan tulad nina Artemio Ricarte, Miguel Malvar, at Macario Sakay. Tulad ni Bonifacio at Jacinto, matatagpuan din sa kanilang mga kasulatan ang gampanin ng katuwiran bilang gabay sa paglakad sa tamang daan ng kaliwanagan.⁴¹

Sa pagkonsidera ng mga ito, maimumungkahi ang “katuwirang bayan” bilang mas angkop na Pilipinong salin ng *social justice*, na tradisyunal na isinasalin bilang katarungang panlipunan. Liban sa magkalapit ang semantikong larangan ng katarungan at katuwiran (kaya naman maipapagpalit sa isa’t isa), mas laganap ang paggamit ng katuwiran, gaya ng makikita sa akda ng mga Katipunero. Mas laganap din ang katwiran kaysa katarungan sa iba pang rebolusyonaryong kilusan, tulad ng mga samahang nasa aklat ni Ileto (bagaman kailangan pa siguro ng balidasyon sa mga susunod na pag-aaral kung mas laganap din ito sa iba pang mga literatura at sulatin). Ang “bayan” naman ay mas ginagamit ding pantukoy sa kabuuan ng Kapilipinuhan kaysa sa tila

³⁹ Zeus A. Salazar, “Katarungan at Kapayapaan: Kaisipang Pangkalinangan, Sikolohiya at Kasaysayan,” Ika-25ng Pambansang Kumperensya ng Sikolohiyang Pilipino na may temang *Hamon sa Kapayapaan: Konteksto ng Mindanaw*, ginanap sa Ateneo de Davao noong Nobyembre 23, 2000.

⁴⁰ Zeus A. Salazar, *Ang Kartilya ni Emilio Jacinto at ang Dirwang Pilipino sa Agos ng Kasaysayan* (Quezon City: Bagong Kasaysayan Inc., 1999), 49-51.

⁴¹ Reynaldo C. Ileto, *Pasyon and Revolution: Popular Movements in the Philippines, 1840-1910* (Quezon City: Ateneo de Manila University Press, 2011), 131, 164, 182, 184.

abstraktong “lipunan” na katapat ng Ingles na “*society*.” Mainam na sipiin ang pagpapakahulugang ibinigay ni Zosimo Lee sa katuwirang bayan:

Nais kong ipakahulugan ang katuwirang bayan bilang katuwirang nakabase sa mga pinapahalagahan nating mga kaugalian at katangian gaya ng pagmamalasakit, pakikipagkapwa, pakikipagpalagayang-loob, pagiging maunawain o mapagbigay, bayanihan, kasama na rin ang pagiging maginoo at ang matatawag nating halagahing political (*civility*), at ang pagnanais na maunawan ang punto-de-bista ng iba. Ang ‘katuwiran’ dito ay ang pagbibigay ng mga kadahilanang nakaugat o nakaangkla sa ating karanasan bilang bayan at sa ating pagiging mamamayan, o pamamalagi sa bayan. Kung kaya ang katuwirang tinutukoy ko ay hindi nakabase sa relihiyon o ideolohiya, bagkus ay ang uri ng pag-iisip na mauunawaan ng lahat sapagkat nagmumula sa karanasang mapagtitibay o maaaring masuri ng lahat. Sa ganang ito, ipinapalagay kong mabubuo ang katuwirang bayan. Masasabing makatuwiran kung ano ang obhetibo para sa atin at makatotohanan sa ating ugnayan bilang mga Pilipino. Maaaring magkaroon ng mga pamantayan para sa kung ano ang tatanggapin nating mga Pilipino na totoo para sa atin. Dapat itong ibatay sa ating sariling kakahayang makapag-isip at makapagpasya para sa ating sarili bilang sambayanan.⁴²

Paghahabi ng Ginhawa, Hanapbuhay, at Himagsikan Tungo sa Pagbuo ng Katuwirang Bayan

Sa pagkakataong ito ay posible nang magsagawa ng paghahabi ng tatlong inilalahad na dalumat, sa ilalim ng masaklaw na konsepto ng katuwiran. Ang ginhawa ay ang pinaka-esensya ng buhay. Yamang nagmumula sa pagkain, mapapanatili lamang ang ginhawa sa pamamagitan ng patuloy na paghahanapbuhay (na maaari ring tawagin bilang “paghahanapginginhawa” dahil sa konotasyon ng buhay na saklaw ng larangang semantiko ng ginhawa). Ang paghahanapbuhay ay paglikha ng ginhawa, o mas ispesipiko pa, pagkatas ng ginhawa mula sa mga pinagmumulan nito (tulad ng mga halaman at hayop). Ang mga ninuno natin sa matagal na panahon ay nagpanatili ng ginhawa ng kanilang mga bayan sa pamamagitan ng pangangayaw, na instrumental para sa pagpapalago ng ani at pagpapanatili ng pagiging palaanakin ng mga kababaihan. Pagdating ng mga mananakop, nakaranas ang mga Pilipino ng kawalang katarungan/katuwiran. Ang kaginhawaang nagmumula sa kabuhayan ng mga Pilipino ay kinamkam ng mga Espanyol sa pamamagitan ng mga mapang-aping polisiyang pang-ekonomiya. Nagdulot ang lubos na kahirapan ng bagsik sa kalooban ng bayan. Alinsunod sa katuwiran na nagmumula mismo sa bayan, marapat lamang na maghimsik ang bayan upang maibalik ang kinamkam na kaginhawaan. Samakatuwid, ang hanapbuhay at himagsikan ay kapwa nakatuon sa pagbibigay ng ginhawa sa bayan: paghahanapbuhay upang laging mapanatili ang ginhawa ng bayan at himagsikan sa tuwing ito ay di-makatuwirang inaagaw.

Sa iskemang ito, mapapansin ang sentralidad ng preserbasyon ng ginhawa. Kaya naman maigigiit na ang puno’t dulo ng katuwirang bayan ay ang pagpapanatili ng ginhawa ng bayan. Sa tila masalimuot at palaisipang

⁴² Zosimo E. Lee, “Ang Pagbuo ng Katuwirang Bayan,” in *Pantayong Pananaw: Pagyabong ng Talastasan. Pagbubunyi kay Zeus A. Salazar*, eds. Atoy M. Navarro, Mary Jane Rodriguez-Tatel, and Vicente C. Villan (Quezon City: Bagong Kasaysayan Inc., 2015), 175.

katanungan na “ano ba ang makatuwiran?” ang maaaring isagot ay “anumang nagpapanatili ng ginhawa ng bayan.” Kung gayon, ang kabaliktaran ay maipapahayag din: anumang nagtatanggal sa ginhawa ng bayan ay di-makatuwiran. Ang gampanin ng katuwirang bayan bilang gabay sa pagpapanatili ng ginhawa ng bayan ay makikita sa pahayag ni Bonifacio na mainam muling sipiin (na sa pagkakataong ito ay nakatuon na sa usapin ng katuwiran):

Ytinuturo ng **katuwaran**, na wala tayong iba pang maaantay kundi lalut lalung kahirapan, lalut lalung kataksilan, lalut lalung kaalipustaan at lalut lalung kaalipinan. Ytinuturo ng **katuwaran**, na huag nating sayangin ang panahon sa pagasa sa ipinangakong **kaguinhawahan** na hindi darating at hindi mangyayari. Ytinuturo ng **katuwaran** ang tayo'y umasa sa ating sarili at huag antain sa iba ang ating **kabuhayan**. Ytinuturo ng **katuwaran** ang tayo'y magkaisang loob magka isang isip at akala at ng tayo'y magkalakas na maihanap ang naghaharing kasamaan sa ating Bayan . . . Kaya! oh mga kababayan! ating idilat ang bulag na kaisipan at kusang igugol sa kagalingan ang ating lakas sa tunay at lubos na pag asa na mag tagumpay sa nilalayong **kaguinhawahan** ng bayang tinubuan.⁴³

Ang katuwirang bayan na ito (na nakasalig sa magkakaugnay na mga dalumat ng ginhawa, hanapbuhay at himagsikan), na gumabay sa mga Pilipino sa nakaraan, lalo na sa Katipunan, ay maaaring patuloy na magbigay-liwanag sa ating landasin sa kasalukuyan bilang isang bansa. Tulad ng ating mga ninuno, patuloy na nagpapagal ang ating mga kababayan sa paghahanapbuhay upang mapanatili ang ginhawa ng bayan. Tulad din ng mga Pilipino sa nakaraan, patuloy na pinagsasamantalahan ang mga Pilipino sa kasalukuyan. Sa pamamagitan ng di-makatuwirang mga polisiya, kinakamkam mula sa mga Pilipino ang ginhawang karapat-dapat lamang nilang matamasa bilang nagpapagal sa patas na paghahanapbuhay. Tulad din ng ating mga ninunong naghimagsik, patuloy na lumalaban ang mga Pilipino upang mabawi ang ninakaw na ginhawa. Sa pagdaloy ng kasaysayan ay nagbabagu-bago ang pagkakatawan ng pagbawing ito. Isinasagawa ito minsan sa pamamagitan ng kritikal na pagpapahayag, mga kilos-protesta, pamumundok, at mapayapang pagkakaisa sa harap ng panganib (tulad ng Kapangyarihang Bayan ng EDSA sa harap ng Diktadurya noong 1986). Iba't ibang anyo man, ang lahat ng ito ay manipestasyon ng matinding pagnanasa na makabalik sa sinaunang estado ng kaginhawaang bayan. Anumang banta ng pag-agaw sa kaginhawaan ang umiral, ang bayan ang laging may mandatong magdesisyon kung paano ito tutugunan.

Sa kaso ng *social justice* (kalakip na rin ang direktang salin nito na katarungang panlipunan) ng Kanluran, tila nakasentro ang diskurso sa mga ipinagpapalagay na mga unibersal na konsepto tulad ng *libertad* (kalayaan), *igualdad* (pagkakapantay-pantay), at *fraternidad* (kapatiran). Tila sumasalamin ito sa pagka-abstrakto ng “lipunan” sa “katarungang panlipunan.” Kasalungat nito, ang katuwirang bayan ay nakatuon hindi sa mga abstraktong unibersal, bagkus ay sa organikong kapasyahan ng bayan. Sa ganang ito, tinitingnan ang bayan hindi bilang pasibong lupon na tagatanggap lamang ng desisyon mula sa iilang elit na palaisip, bagkus ay isang organikong entidad na nagtataglay ng kolektibong kamalayan. Ang kamalayang ito ang lagakan ng katuwiran, na

⁴³ Andres Bonifacio, “Ang dapat mabatid ng mga tagalog,” c. Marso 1896, in José P. Santos, *Si Andres Bonifacio at ang Himagsikan* (Manila: 1935), 6–7.

batayan ng bayan sa pagpapasya kung ano ang tuwid at baliko, tama at mali, maganda at pangit, at mabuti at masama.

Ngunit paano malalaman ng bayan kung ano ang matuwid at ano ang baliko? Dito papasok ang kahalagahan ng “talastasang bayan.” Sa ganitong paraan kinarakterisa nina Navarro ang talastasang bayan:

Mula sa salitang-ugat na *talas*, ibig sabihin ay “talim” at “kinis” o “pino.” Samantala, ang *talastas* naman ay “alam,” “batid,” “talos,” at “tanto.” Samakatuwid ang *talastasan* ay kolektibo o sama-samang “pag-alam,” “pagbatid,” “pagtalos,” o “pagtanto” ng anumang ideya o kaisipan sa layong mapapino o mapahusay ito. Kaiba sa konseptong *diskurso* na nakalimita sa ideya ng pagpapalitan ng kuro-kuro, ang *talastasan* ay higit na masaklaw. Mayroon itong ispesipikong tunguhin: pinuhin at pahasayin ang paksang pinag-uusapan.⁴⁴

Samakatuwid, ang pasya ng bayan ay nakasalalay sa talastasan ng mga mamamayan, kolektibong pag-uusap-usap tungo sa pagbuo ng mga solusyong magbibigay ng kaginhawaan sa bayan. Nangangahulugan ito na walang permanenteng ideolohiya, pilosopiya ng lipunan, o sistemang pampulitika na angkop sa bayan sa lahat ng panahon. Hindi tulad ng *social justice* ng Kanluran na may tendensyang bumuo ng mga unibersal na mga pamantayan kung ano ang makatarungan sa lipunan (hal. *libertad, igualdad, fraternidad*) alinsunod sa pagteteorya ng kanilang mga intelektuwal, nakabatay sa mga ispesipikong kalagayan ng bayan ang pagpapasya kung ano ang makatuwiran at ano ang di-makatuwiran para sa kasalukuyan. Hanggat umiiral ang bayan, magpapatuloy ang talastasan nito, na magdudulot ng patuloy na pagtalas ng pagpapasya tungo sa makatuwirang mga prinsipyo. Kaya naman hindi maaaring maging istatiko ang katuwirang bayan.

Ito rin ang dahilan kung bakit ang Pantayong Pananaw (PP),⁴⁵ bilang isang talastasang bayan, ay walang ini-endorsong adyendang pulitikal. Hindi ito ideolohiya, kilusang sosyo-pulitiko o pilosopiya man.⁴⁶ Payak ang layunin nito: isulong ang wikang Filipino, bilang wikang pantalastasan ng buong bansa. Isa sa mga popular na kritisismo sa PP ay ang tendensya nito diumano na kumiling sa pasismo, sa ngalan ng nasyonalismo.⁴⁷ Tila hindi napagtatanto ng mga kritiko na bukas naman talaga ang PP sa lahat ng adyendang pulitikal. Walang isinusulong, ni hinaharangan man, na tunguhing pulitikal ang PP. Ito ay sapagkat naniniwala ang mga tagapagsulong ng PP na ang bayan ang dapat na magpasya kung nais ba nito ang komunismo o kapitalismo, liberal na demokrasya o popular na awtoritaryanismo, pederalismo o unitaryanismo, at iba pa. Ang tanging nais nito ay magkaintindihan ang mga mamamayan ng buong bansa gamit ang wikang Filipino, upang makapagsagawa ito ng malawakang

⁴⁴ Atoy Navarro, Mary Jane Rodriguez, Vicente Villan, eds., *Pantayong Pananaw: Ugat at Kabuluhan. Pambungad sa Pag-aaral* (Quezon City: Palimbagan ng Lahi, 1997), 1.

⁴⁵ Isa sa tatlong intelektuwal na proyekto ng Pilipinisasyon sa UP Diliman noong dekada sitenta, kaalinsabay ng Sikolohiyang Pilipino at Pilipinolohiya. Para sa isang komprehensibong pagpapakahulugan nito, tingnan ang Zeus Salazar, “Pantayong Pananaw bilang Diskursong Pangkabihasan,” in *Pantayong Pananaw: Ugat at Kabuluhan. Pambungad sa Pag-aaral*, eds. Navarro et al (Quezon City: Palimbagan ng Lahi, 1997), 79-126.

⁴⁶ Nancy Kimuell-Gabriel, “Ang Pantayong Pananaw at ang Usapin ng Agenda sa Harap ng Iba’t-Ibang Kilusang Pang-Akademiko at Sosyo-Pulitikal,” *Kalatas 1* (2017): 32-47.

⁴⁷ Ang isang artikulong pormulasyon ng ganitong kritisismo ay matatagpuan sa Lisandro Claudio, “Postcolonial Fissures and the Contingent Nation: An Antinationalist Critique of Philippine Historiography,” *Philippine Studies* 61, no. 1 (2013): 45-75.

talastasang bayan. Ibig sabihin, hindi nagbibigay ng lunas ang PP sa mga suliranin ng bansa. Nais lamang nitong makapagsimula ng talastasang bayan, kung saan makapag-uusap ang mga mamamayan sa isa't tungo sa paglikha ng mga posibleng lunas.

Bayan ang pinaka sumasalo sa mga suliranin ng bansa kaya naman ang bayan din ang may kakayahang mag-isip ng lunas sa mga ito, batay sa sarili nitong karanasan. Ang daan tungo sa paglikha ng mga lunas sa mga suliranin ng lipunan ay hindi ang walang habas na pag-angkat ng mga kaisipan mula sa mga banyaga, o ang pag-asa lamang sa mga kaisipang mabubuo ng mga elit na intelektuwal ng bansa. Ang pinaka mainam na daan tungo sa paglikha ng lunas ay ang pagsasakapangyarihan sa bayan, at pagbibigay-tinig dito upang maibulalas sa isa't isa ang kanilang mga kaisipan at mga saloobin, alinsunod sa kanilang mga karanasan. Maisasakatuparan lamang ito kung magkakaroon ng talastasang bayan.

Ang talastasang bayan ang pinaka salalayan ng katuwirang bayan. Kung tutuusin, isa lamang ang katuwirang bayan sa napakaraming paksang maaaring pag-usapan ng bayan. Isa ito sa malaking pagkakaiba sa pagitan ng Kanluraning *social justice* (kasama ang direkta nitong salin na katarungang panlipunan) at katuwirang bayan. Habang ang *social justice* ay may mula-taas-pababa na direksyon (mula sa mga elit na intelektuwal tungo sa masa), ang katuwirang bayan naman ay mula-baba-pataas na direksyon (mula sa bayan tungo sa mga intelektuwal ng bayan). Sa kaso ng una, ang mga intelektuwal na elit ang magsasagawa ng pamimilosopiya ukol sa katarungang panlipunan, at ipapakalat nila ito sa masa sa pamamagitan ng mga propaganda, pagtuturo, at paglalathala.⁴⁸ Sa kaso ng ikalawa, makakahulma ng mga pagpapasya ang bayan sa pamamagitan ng talastasan, at ang mga kapasyahang ito ang pag-aaralan ng mga intelektuwal ng bayan na may interes sa katuwirang bayan.

Nangangailangan ang ganitong direksyong mula-baba-pataas ng isang uri ng pamamaraan sa pananaliksik na tinatawag ni Enriquez na *indigenous research*. Kahanay ito ng iba pang pamamaraan ng pananaliksik sa sikolohiya tulad ng *experimental*, *survey*, at *participative research*. Magkakaiba ang distribusyon ng kapangyarihan sa pagitan ng intelektuwal mananaliksik at kalahok/bayan, batay sa apat na ito. Sa *experimental research*, may monopoly ng kapangyarihan ang intelektuwal. Siya ang nagpapasya ng pormulasyon ng paksa, paraan ng pagtipon ng datos, at buong direksyon ng pananaliksik. Sa iskemang ito, ang bayan ay nagsisilbing hanguan lamang ng datos na kapakipakinabang para sa intelektuwal. Sa *survey research*, isinasaalang-alang ang ilang salik mula sa bayan, ngunit ang paggawa ng mga katanungan na magiging batayan ng direksyon ng pananaliksik ay nasa kontrol parin ng intelektuwal. Sa gayon, mayroon nang katiting na kapangyarihan ang bayan, ngunit mayorya rito ay hawak pa rin ng intelektuwal. Sa kaso ng *participative research*, mayroon nang pantay na kapangyarihan sa pagitan ng intelektuwal at mananaliksik. Mayroong pagtutulungan na namumuo sa pagitan ng dalawa para sa benepisyo ng parehong panig. Ibig sabihin, sa usapin ng pagsasakapangyarihan sa bayan ay mas mainam ang uring ito ng pananaliksik kaysa sa naunang dalawa. Ngunit higit na lagpas dito ang isinasagawang pagsasakapangyarihan ng *indigenous*

⁴⁸ May ilang natatanging pormulasyon ng *social justice* na natatangi at hindi mailalarawan nang ganito. Pangunahin na rito ang kilusang *Critical Pedagogy* na pinasimulan ni Paulo Freire at mas naipalaganap sa pamamagitan ng kanyang *obra maestra* na *Pedagogy of the Oppressed*, trans. Myra Bergman Ramos (New York: Continuum Publishing Corporation, 1982). Hindi tulad ng iba nitong kapwa tradisyong Marxista na mula-taas-pababa ang direksyon, may mula-baba-pataas na direksyon ang isinusulong ni Freire na uri ng edukasyong progresibo.

research. Sa uring ito ng pananaliksik, ang bayan na ang nagtataglay ng kabuuang kapangyarihan. Ang bayan na ang nagtatagda ng limitasyon at direksyon ng pananaliksik, habang ang intelektuwal ay nagsisilbi na lamang bilang gabay.⁴⁹ Ani ni Enriquez:

Further, experimental and survey research are sometimes used to preserve the interests of the powers-that-be and the social science establishment which wields a monopoly of power in the control and production of social science knowledge. The establishment social scientist can therefore be considered “research emperors” in their use of social experiments and surveys to perpetuate their own interests and to preserve the status quo, sometimes at the expense of the powerless indigenous people. The role and power of the researcher in indigenous research, however, have been considerably lessened. This is because, in indigenous research, it is the culture-bearer, not the researcher, who defines the limits and scope of the research, relegating the role of the social scientist to that of a “research facilitator.” Hence, the empowerment of the culture-bearer in indigenous research, a sharp departure from his powerless position in experimental and survey research approaches.⁵⁰

Ang magkakaugnay na mga konsepto ng ginhawa-hanapbuhay-himagsikan sa loob ng masaklaw na katwirang bayan, na nagbubukal mismo sa bayan (bilang nakaugat sa wika ng bayan), ay lalo pang kailangang dalumin at bigyang balidasyon sa pamamagitan ng talastasang bayan. Kung tutuusin, ang ginhawa-hanapbuhay-himagsikan ay isa lamang din sa mga paksang maaaring atupagin ng katuwirang bayan, na nakabatay sa talastasang bayan. Isa lamang ito sa mga posibleng balangkas ng mga Pilipino sa pag-unawa sa matuwid at baluktot sa lipunan. Sa pamamagitan ng talastasang bayan, makahuhulma ang bayan ng makatuwirang pagpapasya kung ano ba ang makapagbibigay ng kaginhawaan sa bayan, paano aayusin ang sistema sa paghahanapbuhay tungo rito, at kailan nararapat na ilabas ang bagsik ng bayan. Liban sa mga katanungang ito, marami pang dapat na isaalang-alang at dalumin sa usapin ng katuwirang bayan, sa loob at labas man ng aksis ng ginhawa-hanapbuhay-himagsikan. Sa gayon, ang sanaysay na ito ay isang panimulang pagdawdaw pa lamang sa malawak na paksang ito, na higit pang dapat na pandayin.

Konklusyon

Sa panahon ng kolonyalismong Espanyol, binansagan ng mga banyaga ang mga Pilipino bilang mga aswang. Anila, tulad ng depiksyon nito sa mga alamat, ang mga Pilipino rin ay maliliit at kayumanggi. Pero malinaw kina Bonifacio kung sino ang tunay na aswang: silang mga mananakop na naninipsip ng ginhawang pinagpagalan ng mga Pilipino sa pamamagitan ng paghahanapbuhay. Sa kasalukuyan, patuloy na kinakaharap ng mga Pilipino ang mga aswang na humuhuthot ng ginhawa ng bayan: ang mga imperyalistang bansa (Tsina at Estados Unidos), mga korporasyong nagpapahirap sa mga manggagawa, at ang pamahalaan (sa ilalim ng rehimeng Duterte) na madalas ay nakikiisa pa sa pagpapahirap sa bayan sa halip na maging kaisa ng bayan sa paglakad sa katuwiran. Ang pananatili ng malawakang pagkamkam ng ginhawa sa bayan ay isang hamon sa mga Pilipino na patuloy na lumahok sa talastasan, tungo sa paglikha ng isang mas makatuwirang bayan.

⁴⁹ Virgilio G. Enriquez, *From Colonial to Liberation Psychology*, 100-104.

⁵⁰ Enriquez, *From Colonial to Liberation Psychology*, 103.

MGA SANGGUNIAN

- Cacho, Rebecca R. "Re-articulating Soteriology Using Ginhawa (Total Well Being of Persons) as a Model of an Inculturated Theology of Salvation for Filipinos." In *The Bible in the 21st Century Philippine Context*. Edited by E.B. Ebojo, D.C. Monera and R.U. Yu, 179-194. Manila: Philippine Bible Society, 2008.
- Chua, Michael Xiao. "Balagtas, Bonifacio and the Filipino concept of human rights." *The Manila Times*, March 31, 2018.
- Claudio, Lisandro. "Postcolonial Fissures and the Contingent Nation: An Antinationalist Critique of Philippine Historiography." *Philippine Studies* 61, no. 1 (2013): 45-75.
- De Leon, Emmanuel. *Mga Tomasino sa Pilosopiyang Filipino: Ang Intelekturwal na Pamana ng mga Pangunahing Tomasinong Pilosoper sa Kasaysayan ng Pamimilosopiyang Filipino*. Maynila: Komisyon sa Wikang Filipino, 2019.
- De Mesa, Jose M. *Why Theology is Never Far from Home*. Manila: De La Salle University Press, Inc., 2003.
- _____. "The 'Ama Namin' in the Doctrina Christiana of 1593: A Filipino Cultural-Theological Reading." In *Doing Theology in the Philippines*. Edited by John Suk, 150-158. Mandaluyong: OMF Literature Inc., and Asian Theological Seminary, 2005.
- _____. *Jose M. de Mesa: A Theological Reader*. Manila: De La Salle University Publishing House, 2016.
- Enriquez, Virgilio G. *From Colonial to Liberation Psychology: The Philippine Experience*. Quezon City: University of the Philippines Press, 1992.
- _____. "Sikolohiyang Pilipino: Perspektibo at Direksyon." In *Mga Babasahin sa Agham Panlipunang Pilipino: Sikolohiyang Pilipino, Pilipinolohiya, at Pantayong Pananaw*. Edited by Atoy M. Navarro and Flordeliza Lagbao-Bolante, 3-22. Mandaluyong: C&E Publishing Inc, 2007.
- Freire, Paulo. *Pedagogy of the Oppressed*. Translated by Myra Bergman Ramos. New York: Continuum Publishing Corporation, 1982.
- Hernandez, Jose Rhommel. "Reduccion: Ang Pag-uwi sa Diskurso ng Pananakop at Pakikipagtunggali." *Malay* 23, no. 1 (2010).
- Ileto, Reynaldo C. *Pasyon and Revolution: Popular Movements in the Philippines, 1840-1910*. Quezon City: Ateneo de Manila University Press, 2011.
- Kimuell-Gabriel, Nancy. "Ang Pantayong Pananaw at ang Usapin ng Agenda sa Harap ng Iba't-Ibang Kilusang Pang-Akademiko at Sosyo-Pulitikal." *Kalatas* 1 (2017): 32-47.
- Lee, Zosimo E. "Ang Pagbuo ng Katwirang Bayan." In *Pantayong Pananaw: Pagyabong ng Talastasan. Pagbubunyi kay Zeus A. Salazar*. Edited by Atoy M. Navarro, Mary Jane Rodriguez-Tatel, and Vicente C. Villan, 175-181. Quezon City: Bagong Kasaysayan Inc, 2015.

- Lynch, Frank, S.J. *The Aswang Inquiry*. Quezon City: GCF Books, 1998.
- Maggay, Melba Padilla. "The Indigenous Religious Consciousness: Some Implications for Theological Education." In *Theological Education in the Philippine Context*. Edited by Lee Wanak, 53-82. Manila: Philippine Association of Bible and Theological Schools and Mandaluyong: OMF Literature Inc, 1993.
- _____. "Towards Contextualization from Within: Some Tools and Culture Themes." In *Doing Theology in the Philippines*. Edited by John Suk, 37-50. Mandaluyong: OMF Literature Inc. and Asian Theological Seminary, 2005.
- Marx, Karl, Friedrich Engels. *Manifesto ng Partido Komunista*. Translated by Zeus A. Salazar. Quezon City: Bagong Kasaysayan, 2000.
- Mercado, Leonardo. "Soul and Spirit in Filipino Thought." *Philippine Studies* 39, no. 3 (1991): 287-302.
- Navarro, Atoy, Mary Jane Rodriguez, and Vicente Villan. eds. *Pantayong Pananaw: Ugat at Kabuluhan. Pambungad sa Pag-aaral*. Quezon City: Palimbagan ng Lahi, 1997.
- Paz, Consuelo J. "Ginhawa: Well-Being as Expressed in Philippine Languages." In *Ginhawa: Kapalaran, Dalamhati: Essays on Well-Being, Opportunity/Destiny and Anguish*. Edited by Consuelo Paz, 3-12. Quezon City: University of the Philippines Press, 2008.
- Peñalosa, Ma. Carmen. "Hanapbuhay': The Bureaucrat's Quest for 'Ginhawa' in the Workplace: Its Implications for Understanding Bureaucratic Corruption." PhD diss., University of the Philippines, 2014.
- Quibuyen, Floro C. *A Nation Aborted: Rizal, American Hegemony, and Philippine Nationalism*. Quezon City: Ateneo de Manila University Press, 2008.
- Rodriguez-Tatel, Mary Jane. "Pagbubunyi kay Zeus A. Salazar: Muhon ng Kilusang Pilipinisasyon sa Akademya: Pilipinolohiya, Sikolohiyang Pilipino, at Pilosopiyang Pilipino." In *Pantayong Pananaw: Pagyabong ng Talastasan*. Edited by Atoy Navarro, Mary Jane Rodriguez-Tatel, and Vicente Villan, 140-160. Quezon City: Bagong Kasaysayan, 2015.
- Salazar, Zeus A. "Ang Kamalayan at Kaluluwa: Isang Paglilinaw ng Ilang Konsepto sa Kinagisnang Sikolohiya." In *Ulat ng Ikalawang Pambansang Kumperensya ng Sikolohiyang Pilipino*. Quezon City: Pambansang Samahan sa Sikolohiyang Pilipino, 1977.
- _____. "Ethnic Psychology and History: The Study of Faith Healing in the Philippines." In *The Ethnic Dimension: Papers on Philippine Culture, History and Psychology*. Edited by Zeus A. Salazar, 89-106. Cologne: Counseling Center for Filipinos, 1983.
- _____. "Ukol sa Wika at Kulturang Pilipino." In *Mga Piling Diskurso sa Wika at Lipunan*. Edited by Pamela C. Constantino and Monico M. Atienza, 19-46. Quezon City: University of the Philippines Press, 1996.

- _____. “Pantayong Pananaw bilang Diskursong Pangkabihasnan,” In *Pantayong Pananaw: Ugat at Kabuluhan. Pambungad sa Pag-aaral*. Edited by Atoy Navarro, Mary Jane Rodriguez, and Vicente Villan, 79-126. Quezon City: Palimbagan ng Lahi, 1997.
- _____. *Ang Babaylan sa Kasaysayan sa Kasaysayan ng Pilipinas*. Quezon City: Bagong Kasaysayan, 1999.
- _____. *Wika ng Himagsikan, Lenggurwahe ng Rebolusyon: Mga Suliranin ng Pagpapakahulugan sa Pagbubuo ng Bansa*. Quezon City: Bagong Kasaysayan Inc., 1999.
- _____. *Ang Kartilya ni Emilio Jacinto at ang Diwang Pilipino sa Agos ng Kasaysayan*. Quezon City: Bagong Kasaysayan Inc., 1999.
- _____. “Katarungan at Kapayapaan: Kaisipang Pangkalinangan, Sikolohiya at Kasaysayan,” *Ika-25ng Pambansang Kumperensya ng Sikolohiyang Pilipino, Hamon sa Kapayapaan: Konteksto ng Mindanaw*. Ateneo de Davao. Nobyembre 23, 2000.
- _____. “Si Andres Bonifacio at ang Kabayanihang Pilipino.” In *Pamanang ng Ika-19 na Dantaon: Pagtatakdang Pangkasaysayan. Bayani at Heroe sa Pagbubuo ng Bansa; Talastasang BAKAS sa Facebook*. Edited by Arvin Lloyd B. Pingul, Jose Mario D. de Vega, Reymar Tecson Yson and Trixia Mei B. Cariño, 98-129. Quezon City: Bagong Kasaysayan Inc., 2017.
- _____. “Ang Austronesyanong *baRani hanggang sa ‘Bagong Bayani’ ng Kasalukuyang Hugis ng Kapilipinuhan.” In *Pamanang ng Ika-19 na Dantaon: Pagtatakdang Pangkasaysayan. Bayani at Heroe sa Pagbubuo ng Bansa; Talastasang BAKAS sa Facebook*. Edited by Arvin Lloyd B. Pingul, Jose Mario D. de Vega, Reymar Tecson Yson and Trixia Mei B. Cariño, 452-480. Quezon City: Bagong Kasaysayan Inc., 2017.
- Santos, Jose P. *Si Andres Bonifacio at ang Himagsikan*. Manila. 1935.
- Scott, William Henry. *Barangay: Sixteenth-Century Philippine Culture and Society*. Quezon City: Ateneo de Manila University Press, 2010.
- Tan, Michael. *Revisiting Usog, Pasma, Kulam*. Quezon City: University of the Philippines Press, 2008.
- Tano, Rodrigo D. “Theology in the Philippine Context: Some Issues and Themes.” In *Theological Education in the Philippine Context*. Edited by Lee Wanak, 1-20. Manila: Philippine Association of Bible and Theological Schools and Mandaluyong: OMF Literature Inc., 1993.
- Timbreza, Florentino T. *Sariling Wika at Pilosopiyang Filipino*. Quezon City: C&E Publishing Inc., 2008.